

МІСЦЕ МЕТОДУ НЕЗАКІНЧЕНИХ РЕЧЕНЬ В АРСЕНАЛІ СОЦІОЛОГІЧНИХ МЕТОДІВ

Аналізується теоретичне підґрунтя та особливості використання методу незакінчених речень у соціології. Проаналізовано досвід застосування методу в прикладних дослідженнях, здійснено його порівняння з відкритими запитаннями, виявлено переваги методу і труднощі, пов'язані з його використанням, а також окреслено перспективи для подальшого застосування.

***Keywords:** open-ended question, sentence-completion method, survey, projective methods.*

***Ключові слова:** відкрите запитання, метод незакінчених речень, опитування, проєктивні методи.*

***Ключевые слова:** открытый вопрос, метод неоконченных предложений, опрос, проективные методы.*

Уже майже двісті років як соціологи шукають оптимальні шляхи фіксації соціальної реальності для її подальшого осмислення. Для цього вони розпрацьовують, адаптують, удосконалюють, валідизують різноманітні методики, однак ключове місце у їхніх пошуках продовжує належати запитанню як найбільш універсальному інструментові для дослідження соціального. Воно успішно використовується, наприклад, у масових анкетних опитуваннях та в глибинних неструктурованих інтерв'ю, і таким чином виступає основою як для кількісних, так і для якісних методів. Незважаючи на вирішальну роль запитання в соціологічних побудовах (безперечно, більшість даних, з якими доводиться працювати науковцям соціогуманітарного профілю, отримані завдяки тим чи іншим запитанням), воно не часто потрапляє у фокус самостійного дослідження і зазвичай сприймається апріорно. Водночас запитання залишається проблемним не

лише для дослідників, а й для респондентів. Дуже показовим щодо цього є епіграф до книги К.Лютинської, яка стосується розробки соціологічного опитувальника: “Такі дивні запитання Ви мені задаєте... Я не знаю, про що йдеться, не можу на це відповісти. А Ви самі знаєте, про що запитуете, самі можете відповісти? (з відповіді одного з респондентів під час опитування, скерованої до анкетера)” [1, с. 7]. Подібні реакції не є поодинокими і доводять потребу теоретичного осмислення ефективності різних форм запитання та якості інформації, отриманої шляхом їхнього застосування.

Зазвичай розвідки, присвячені особливостям запитання як інструменту дослідження, є складовою більш загальних праць у галузі методології та методів соціологічного дослідження. Винятком є роботи В.Воловича, Я.Лютинського, А.Сулека та Л.Юзви, у яких розроблялися авторські концепції запитання у соціології. Скажімо, Л.Юзва, слідом за рядом інших теоретиків, вказує на важливість формулювання (як у синтаксичному та граматичному сенсі, так і в семантичному) і аргументує, що навіть незначні зміни у тексті запитання впливають на отримані дані. Емпіричні результати методичного експерименту з формулюванням – “застосування свідомого навантаження запитання” [2, с. 81] – проаналізовані в одній з її публікацій. Загалом, вона детально розпрацьовує проблематику пізнавальних можливостей та логічної структури запитання, у тому числі в контексті комунікативної діади “запитання–відповідь” у своїй дисертації [3]. Проте такі комплексні дослідження є скоріше винятком, аніж правилом. У той же час рекомендації стосовно того, як потрібно (і приклади того, як *не* треба) укладати запитальники є в більшості загальних посібників з методології та методів соціології, для прикладу можна назвати праці І.Девятко, В.Ільїна, Н.Паніної, В.Ядова та ін.

Водночас осмислення теоретичних передумов, особливостей когнітивного сприйняття та евристичний потенціал запитання як такого не входить до цілей цієї розвідки. Її мета менш амбітна і полягає у виявленні специфіки мето-

ду незакінчених речень (як своєрідної питальної форми) та його зіставленні з традиційними для соціології відкритими запитаннями. І якщо останні неодноразово були предметом дискусій у середовищі соціологів (скажімо, у журналі “Социологические исследования” у 1982–1984 рр. велося жваве обговорення проблеми використання закритих і відкритих запитань), то метод незакінчених речень не так давно ввійшов до соціологічної практики, і, відповідно, ще недостатньо концептуалізований, хоча уже зараз робляться спроби його повноцінного осмислення [4]. Реалізація поставленої мети допоможе не лише вказати на місце цього методу в арсеналі дослідницьких процедур, а й окреслити перспективи його подальшого застосування. Однак слід зазначити, що у цій статті йтиметься про застосування незакінчених речень у кількісних опитуваннях, тоді як їхня роль у якісних дослідженнях потребує окремого розгляду.

Для початку вкажемо на деякі теоретичні передумови, на яких ґрунтується використання методу незакінчених речень. Передусім його слід розглядати в контексті вербальних проєктивних методів (до цієї ж групи належать методи вільних і направлених асоціацій, закінчення історій тощо). Сам феномен проєкції був концептуалізований у рамках психології, і тому значний вплив на становлення проєктивних методів мали психоаналіз, холістична психологія й емпіричні дослідження особистості New Look [5, с. 7]. Головними особливостями цих методів дослідники називають невизначеність стимульного матеріалу (а тому – необмежене поле реакцій на нього) і можливість одержання відповіді, вільної від оціночних суджень у рамках категорій “добре”/“погано” [5, с. 11–12; 6, с. 112]. Тобто хоч уже загадана нами раніше Л.Юзва наголошує на потребі семантичної однозначності в запитаннях: “Соціолог має розуміти усю складність змістовного навантаження, яке може мати будь-який термін, що використовується в конструкції запитання” [7, с. 63], проте у випадку проєктивних методів акцент робиться саме на невизначеності стимулу, адже вона дає змогу респондентові напов-

нити запитання власним сенсом, і дати ту відповідь, яка йому відповідає. Більше того, форма проєктивних методів не дає змоги респондентові легко виявити те, що від нього чекають, а тому дослідник отримує менше соціально бажаних відповідей.

Розглядаючи запитання у широкому сенсі, тобто як певний стимул індивіда до вербальної реакції, на основі виділених О.Масловою двох критеріїв класифікації запитань – стандартизація способу формулювання і фіксації відповіді та ширина сфери її пошуку [8, с. 91] – можна виділити умовний континуум (за спаданням першого і зростанням другого): закриті запитання – відкриті запитання – незакінчені речення – спрямовані й вільні асоціації. Останні, хоча й рідко коли використовуються в соціологічних дослідженнях, проте теж мають свої переваги, на які вказує Л.Паутова, а саме виявлення впливу соціальних детермінант на ті чи інші відповіді, отримання інформації про повторювані смисли, висвітлення соціального досвіду представників різних груп (професійних, гендерних тощо) і окреслення як особистих, так і загальнокультурних асоціацій [9, с. 156–164]. Умовна межа між традиційно соціологічними і традиційно психологічними методами проходить десь посередині запропонованого вище континууму, проте зі зростанням тенденцій до міждисциплінарності в соціогуманітарних науках вона поступово розмивається або й узагалі зникає.

Для того, щоб зрозуміти особливості методу незакінчених речень, нижче наведено деякі приклади їхнього застосування у конкретних дослідженнях. Однак спершу варто зробити істотне зауваження: завданням є не стільки вказати на отримані результати, скільки проаналізувати процедури, які застосовували соціологи у своїх дослідженнях. Отож, апробація методу незакінчених речень у радянській соціологічній практиці відбувалася ще у 70-х роках минулого століття в контексті розвитку ідей феноменологічної соціології та соціології повсякдення. Одним із перших був В.Ольшанський, який звернувся до цієї дослідницької процедури як такої, що “викликає спонтанні

реакції, схожі на ті, що виникають у щоденних розмовах” [10, с. 83]. В опитувальному листі ним було використано 11 незакінчених речень і три відкриті запитання, а отримані відповіді кодувалися експертами, відповідно до попередніх вказівок. Також В.Ольшанський провів методичний експеримент, який, по суті, був спробою встановити суб’єктивну надійність методу шляхом оцінки респондентом точності його відповіді на запитання. У результаті отриманий середній бал узгодженості становив 4,2 (з 5) [10, с. 85] (уже зараз соціологи користуються комплекснішими процедурами побудови інтегральних індексів суб’єктивної надійності, які були розроблені Є.Головахою, А.Горбачиком та ін. [11]). Такий високий результат може свідчити про те, що респондент сприймає процедуру як органічну і не має особливих проблем з виконанням поставленого завдання. Поряд із цим простота збору даних не свідчить про відсутність труднощів з їхнім подальшим аналізом. Зі статті В.Ольшанського можна зробити висновок, що процедура кодифікації результатів, отриманих методом незакінчених речень, є одним із найбільш проблемних моментів дослідження.

Напрацювання В.Ольшанського розвинула його колега – С.Клімова. Вона розглядає метод незакінчених речень у контексті проєктивних методів загалом, коли “за допомогою непрямих впливів викликаються реакції, експлікуючі неусвідомлювані, але значущі для людини сфери переживань і поведінки ... Передбачається, що стимул спрацьовує як свого роду екран, на який людина проєктує характерні для неї способи мислення, настрої, потреби” [12, с. 50]. Дослідниця так само вказує на проблему стандартизації як процедури збору, так і аналізу отриманих результатів, адже деякі показники можуть існувати в одиничному числі. Як наслідок, виникає необхідність об’єднання показників у категорії та групи, що веде до втрати частини первинної інформації. С.Клімова продовжила працювати із запропонованим В.Ольшанським інструментарієм, однак реорганізувала існуючі раніше три відкриті запитання в незакінчені речення, отримавши таким чином блок із 14 речень, а фокусом дослідження

зробила “стереотипи, за допомогою яких люди пояснюють свої та чужі вчинки” [12, с. 54] (у В.Ольшанського – “обґрунтування”, що видається більш доцільним).

Хоча проєктивні методи загалом і метод незакінчених речень зокрема зазвичай використовуються в психологічних дослідженнях для аналізу свідомості окремої особистості, С.Клімова продемонструвала, як відбувається перехід з індивідуального на колективний рівень, адже її цікавили не реакції окремого респондента, а особливості обґрунтувань, які використовують представники різних соціальних груп. Підсумовуючи свої наукові пошуки, вона робить висновок про можливість використання методу в порівняльних дослідженнях: “Порівнюючи дані дослідження 1993–1994 рр. з результатами першого дослідження [1980–1983 рр. – Н.О.], ми переконалися, що методика здатна фіксувати зміни в структурі повсякденних значень не тільки в соціальному просторі, а й у часі. ...Порівняння двох вибірок дало змогу використовувати переваги методики, здатної фіксувати не тільки кількісні закономірності, трансформовані соціологічними поняттями, а й зберегти живі інтонації розмовної мови певного часу і місця” [12, с. 62–63].

Важливим методичним рішенням, яке прийняли як В.Ольшанський, так і С.Клімова, є різне “навантаження” первинних даних при кодуванні залежно від того, скільки елементів респондент закінчує речення. У разі якщо він або вона використовує одне твердження (наприклад, “по допомогу я перш за все звертаюся ... до родичів”), то “навантаження” такої відповіді становитиме одиницю. Якщо ж відповідь складається з двох (“по допомогу я перш за все звертаюся ... до батьків або друзів”), трьох або більше тверджень, то навантаження становитиме відповідно 0,5, 0,3 і так далі. Це надає усім респондентам однакової ваги у процесі кодування їхніх відповідей. Водночас А.Бурлов та Г.Татарова від цієї ідеї відмовилися, проте не наводять причин такого рішення [13, с. 131].

Методичний експеримент, описаний у статті А.Бурлова та Г.Татарової, стосувався перспектив використання

методу незакінчених речень для дослідження тих особистих значень, якими респонденти наповнюють образи соціального світу, а конкретно – образ “культурної людини”. Для них ключовим завданням була апробація методу, який забезпечує доступ до життєвого світу респондентів. Свій вибір вони пояснюють тим, що “його [методу незакінчених речень. – Н.О.] застосування дає найбільший ефект саме в тих дослідженнях, де виникає необхідність виявлення суб’єктивного сприйняття людиною соціальної реальності, особистісних смислів індивідів, стереотипів, образів, еталонів, ціннісних орієнтацій людей” [14, с. 8]. Їхній запитальник складався з 16 незакінчених речень, які представляли чотири смислові блоки (наприклад, характеристики “культурної людини” чи її емоційна оцінка). Як зазначають самі автори, цей інструмент дослідження мінімалізує вплив дослідника, адже під час виконання завдань респондент отримує максимальну свободу для вибору своєї відповіді [14, с. 12]. А.Буров і Г.Татарова виділяють ще одну перевагу використання методу незакінчених речень, що полягає у можливості повернення до первинної інформації з її подальшим перекодуванням або використанням для теоретичних моделей, що виникли в інших дослідженнях [14, с. 27].

Останні опубліковані результати дослідження з використанням методу незакінчених речень датуються 2012 р.: російський вчений В.Ракачев застосував його для виявлення етнічних стереотипів росіян стосовно Білорусі та білорусів. Свій вибір автор пояснює тим, що цей метод “дає змогу отримувати реакції, в яких проявляються неусвідомлювані, але значущі для людини сфери переживань і поведінки. Передбачається, що, продовжуючи речення без додаткових стимулів, респондент відтворює певний асоціативний ряд, який включає в себе як стереотипи, так і факти з особистого життєвого досвіду” [15, с. 29]. Так само як і С.Клімова, В.Ракачев вказує на те, що метод, який походить із психології, може успішно використовуватися в соціологічних дослідженнях для вивчення явищ надіндивідуального характеру, коли респондент цікавиться

вченого не сам по собі, а як ретранслятор певного соціального феномену. Він мало уваги приділяє самій процедурі дослідження (не вказано навіть обсягу вибірки), проте детально розписує поетапність виконання аналізу даних за принципом піраміди узагальнень, “де в основі розташовуються елементарні обґрунтування (тобто сукупність елементарних смислових частинок закінчення речення), а на вершині – структурні показники” [15, с. 29]. Описаний ним процес кодифікації, по суті, є поступовим об’єднанням схожих елементів у категорії, на основі яких формуються компоненти образу.

Отже, якщо спробувати вивести спільні риси більшості текстів, у яких фігурує метод незакінчених речень, то ними будуть, по-перше, обґрунтування причин застосування м’якої дослідницької процедури, яка максимально занурює соціологів у життєвий світ респондентів; по-друге, опис реакцій на незакінчені речення з використанням поняття “обґрунтування”; по-третє, однакова логіка аналізу відповідей, за якої первинний матеріал (або “елементарні обґрунтування” [14, с. 12]) зазвичай об’єднувалися в ширші категорії (“елементи”), на основі яких виводилися “компоненти” образів певних соціальних об’єктів чи феноменів. До останнього можна додати, що автори підкреслюють важливість участі в формуванні об’єднаних категорій самих респондентів, оскільки останні можуть пояснити дослідникові значення певних виразів. Загальним же лейтмотивом є спроба говорити з респондентами їхньою мовою, надати їм максимальну свободу вибору і таким чином віднайти сенси їхнього особистого світу, що вказує на зв’язок методу з феноменологічною традицією. Останнє не є дивним, адже феноменологи одними з перших заговорили про обмеженість пізнавальних можливостей закритих запитань і вимагали шукати нових рішень [8, с. 95]. Авторами публікацій також підкреслюється відмінність соціологічного трактування методу від психологічного і складність процедури кодифікації, яка залишає місце дослідницькій суб’єктивності. Саме розв’язання проблеми логічної формалізації аналізу первинних

даних вважається одним з ключових завдань, які стоять перед дослідниками, які працюють з методом незакінчених речень [13, с. 123].

Ще одним концептуальним напрацюванням стосовно методу незакінчених речень є виділення трьох стратегій, згідно з якими він використовується як допоміжний (в масових опитуваннях), як основний з широкою сферою пошуку відповіді для дослідження одновимірного об'єкта (методичні експерименти) і як основний з вузькою сферою пошуку відповіді для дослідження багатовимірного об'єкта [13, с. 125]. Два останні підходи доцільно використовувати тоді, коли потрібно скласти максимально повну картину певного соціального феномену, “не опираючись на заздалегідь визначені дослідником поняття, а залучаючи категорії, які використовуються самими індивідами” [13, с. 125].

Для подальшого окреслення місця методу незакінчених речень у системі соціологічних методів вважаємо доцільним зіставити його з традиційним для соціології відкритим запитанням, оскільки ці дослідницькі інструменти багато в чому схожі. Відкритим називають запитання, “в якому автор не пропонує респондентові набір підготовлених відповідей, а залишає місце для вільної відповіді в довільній формі” [16, с. 49]. Аналогічно і у випадку з незакінченими реченнями форма реакції може бути довільною, проте структура інструментів відрізняється тим, що респондент або “відповідає”, або “закінчує”. За допомогою відкритого запитання учасник опитування “самостійно формулює можливу відповідь, базуючись на власному розумінні сенсу запитання” [8, с. 91], тоді як у закритому сфера пошуку закладається дослідником: “варіанти відповідей [у закритих запитаннях. – Н.О.] обмежують свободу і самостійність респондента при формулюванні відповіді, нав'язуючи їм уявлення автора запитальника про досліджувану реальність” [8, с. 95]. Н.Паніна вказувала на дві найчастіші причини звернення до відкритих запитань – відсутність повного уявлення про досліджуване явище і прагнення приховати уже розроблений кодифікатор від респондента, щоб не нав'язувати його останньо-

му – проте обидва випадки оцінює неоднозначно. Натомість вона вказує на евристичний потенціал застосування цього інструменту в кількісних опитуваннях, який полягає в можливості поглибити розробку конкретної проблеми, почути голоси тих респондентів, які стоять за цифрами, і надати їм віддушину, якщо вони прагнуть детальніше висловитися стосовно предмета опитування [16, с. 50]. У результаті методичного експерименту, проведеного в 1976 р. у Радянському Союзі, було виявлено, що четверта частина результатів, отриманих завдяки відкритим запитанням, не вкладається в запропоновану дослідниками схему, яка формується закритими запитаннями [8, с. 100]. Незважаючи на це, соціологи вказують на низку проблем, які виникають з відкритими запитаннями. До таких Н.Паніна зараховувала: складність кодування, невеликий відсоток відповідей, часто надто поверховий або дуже конкретний характер реакцій [16, с. 49–50]. Порівняльний аналіз відкритих і закритих запитань, здійснений О.Масловою, виявляє аналогічні проблеми [8, с. 94]. Поряд з тим вона доводить, що доля тих, хто не відповідає на запитання, є ознакою того, на якій стадії нині процес формування громадської думки стосовно досліджуваного феномену.

С.Клімова перебуває “по інший бік барикад” і доводить, що відкрите запитання є оптимальним інструментом дослідження у тому випадку, коли соціолога цікавлять не його власні побудови, які він накидає на соціальну реальність, а переживання цієї реальності самим респондентом [17, с. 6]. Свої міркування дослідниця обґрунтовує ідеями соціального конструктивізму П.Бергера та Т.Лукмана, а також теоретичними побудовами феноменологів Е.Гуссерля та А.Шюца стосовно суб’єктивного повсякденного досвіду, життєвого світу та знання першого і другого порядків. Вона відкидає “радикальний позитивізм”, який визнає гідним інструментом соціолога лише закриті запитання, і наголошує на неможливості редукувати матеріал, отриманий завдяки відкритим запитанням, лише до чисел. Дослідниця вказує на існування цілих груп запитань, які не варто “закривати”, щоб не втратити знання про істинний стан

соціальної реальності, особливо стосовно реальної поінформованості респондентів, їхніх інтерпретацій подій, мотивів, значень, сприйняття певних особистих якостей відомих людей тощо [17, с. 11–15]. Однак С.Клімова не ідеалізує цей інструмент і перераховує труднощі, пов'язані з його використанням. До уже зазначеної складності кодування (яке вона називає “класифікацією”) дослідниця додає комунікативні проблеми (неможливість інтерв'юером точно відтворити відповідь респондента під час *face-to-face* опитування), важкість урахування контексту висловлювання, труднощі при формуванні аналітичних категорій, особливості цитування та підрахунку частот [17, с. 16–24]. Отже, можна дійти висновку, що загалом дослідники визнають цінність відкритих запитань, однак відводять їм різні ролі (від суто допоміжних до ключових) залежно від власної методологічної позиції, а також визнають існування низки проблем, пов'язаних з їхнім застосуванням на практиці.

На основі сказаного спробуємо зіставити відкриті запитання і незакінчені речення. Перші доцільно використовувати у тому випадку, коли образ досліджуваного явища досить чітко сформований у середовищі респондентів, тобто цей інструмент найкраще працює на рівні “актуалізованої свідомості, пов'язаної з довготривалою пам'яттю, яка часто підкріплюється через повторювану діяльність” [8, с. 99]. Порівняно з цим метод незакінчених речень може використовуватися для виявлення контурів образу чи окремих елементів його наповнення, тобто він дає змогу соціологові отримати пазли для складання цілісної картини, яка поки що відсутня, однак уже скоро може бути актуальною.

Порівняно з відкритими запитаннями метод проєктивних речень дає змогу проводити значно більше маніпуляцій з шириною області пошуку відповіді (проте чим ширша остання, тим більший ризик отримати багато іррелевантних відповідей [13, с. 124], тому потрібно шукати шляхи відсіювання відповідей, які не стосуються предмета дослідження), а також з самою формою стимулу (скажімо,

формулювання речення від першої особи однини чи множини, або ж використання нейтральних категорій). Також на етапі аналізу даних він надає можливість самостійного встановлення дослідником певного рівня абстрактності, на якому він або вона працюватиме: “вибір залежить від ступеня вивченості соціального феномену, від мети дослідника: знайти загальну структуру образу або ж вивчити її деталі” [13, с. 130].

Традиційне відкрите запитання також передбачає те, що респондент щось “знає”, і це знання потрібно від нього отримати. Звісно, існує можливість відповісти “не знаю”, яка часто вказує не стільки на відсутність знання, скільки на цілий спектр різноманітних реакцій – від небажання висловлювати свою думку до забутої відповіді. Порівняно з цим проєктивний метод незакінчених речень дає змогу респондентові уникнути ситуації декларування свого незнання, адже він чи вона отримує у своє розпорядження широке поле для пошуку відповіді. У той же час виникає інша проблема: пошук оптимального фільтру тих, хто справді належить до категорії “не знаючих”. Нарешті, сама невизначеність стимулу дає змогу отримати менше соціально бажаних відповідей, адже респондент не може знати напевно, якої відповіді від нього чекають.

Усе ж між відритими запитаннями та незакінченими реченнями є значно більше спільного, аніж відмінного. Для початку це необхідність респондентові самостійно знайти відповідь без жодних підказок від дослідника. Сам же соціолог завдяки їхньому використанню уникає помилок, які характерні для закритих запитань і пов’язані з формуванням віяла відповідей (як-от, порушення однорівневості чи неповнота). Обидва інструменти стикаються з однаковими проблемами, більшість з яких уже було окреслено вище: від процедурних труднощів, як-от врахування контексту чи складнощів в процесі комунікації до проблем кодування, математичної обробки чи інтерпретації. До цього можна додати наявність відповідей, які можуть мати іррелевантний, поверховий, надто конкретний або жартівливий характер (наприклад, “люди поділяються на... три і п’ять”). Водночас кількість відповідей, які були

виключені з масиву даних А.Бурлова та Г.Татарової, з останньої причини становила лише 0,5% [14, с. 16]. Нарешті, за допомогою відкритих запитань та незакінчених речень важко отримати репрезентативні дані, проте це універсальна складність, пов'язана з м'якими методами дослідження [14, с. 9]. Очевидно, цінність результатів, отриманих завдяки неструктурованим методам потрібно оцінювати не шляхом запозичення категорій з кількісних досліджень, а опираючись на апарат якісних, тим більше, що обидва інструменти надають можливість поєднувати різні підходи до аналізу даних.

У підсумку слід зазначити, що метод незакінчених речень може активно використовуватися у прикладних соціологічних дослідженнях, адже його роль багато в чому схожа на роль відкритих запитань. Звісно, справою майбутнього поки що залишається обґрунтування критеріїв якості інформації, отриманої завдяки застосуванню методу, уніфікація процедур аналізу отриманих результатів (для прикладу, покрокова розробка технології побудови піраміди обґрунтувань як певного аналогу ієрархічного кластерного аналізу), а також встановлення стандартів цитування та презентації даних.

Література

1. *Lutycka K.* Wywiad kwestionariuszowy. Przygotowanie i sprawdzanie narzkdzia badawczego / Lutycka K. – Warszawa, 1984. – 222 s.
2. *Юзва Л.* Запитання соціологічної анкети: запитальні техніки vs сенситив / Людмила Юзва // Український соціум. – 2008. – № 2 (25). – С. 80–87.
3. *Юзва Л.* Логіка запитань і валідизація соціологічного опитувальника : автореферат дис. ... канд. соціологічних наук : спец. 22.00.02 / Л.Юзва. – К., 2007. – 16 с.
4. *Бурлов А.* Метод неоконченних предложений в социологии: стратегии использования и логика анализа данных : автореферат дис. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.01 / А.Бурлов. – М., 2001. – 21 с.
5. *Соколова Е.* Проективные методы исследования личности / Е.Соколова. – М., 1980. – 176 с.

6. *Гуреев С.* Проективные методики в социологических исследованиях: особенности использования графических данных (рисунков респондентов) в методе групповых дискуссий / С.Гуреев // Методы социологических исследований : сб. ст. / ред. Ю.Толстова, Г.Балашова. – М., 2006. – С. 110–130.

7. *Юзва Л.* Концепція запитання соціологічного запитальника / Л.Юзва // Український соціум. – 2006. – № 5 (16). – С. 60–67.

8. *Маслова О.* Открытые и закрытые вопросы / О.Маслова // Методы сбора информации в социологических исследованиях. Кн. 1 / отв. ред. В.Андреевков, О.Маслова. – М., 1990. – С.91–105.

9. *Паутова Л.* Ассоциативный эксперимент: опыт социологического применения / Л.Паутова // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2007. – №24. – С. 149–168.

10. *Ольшанский В.* Становление метода неоконченных предложений в Советском Союзе 70-х годов / В.Ольшанский // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 1997. – №9. – С.82–89.

11. *Субъективная надежность* : теория и метод измерения (ИСН) / [Евгений Головаха, Андрей Горбачик и др.] // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №.1. – С.166–188.

12. *Климова С.* Опыт использования методики неоконченных предложений в социологическом исследовании / С.Климова // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 1995. – №5–6. – С.49–64.

13. *Бурлов А.* Логическая организация анализа данных, полученных методом неоконченных предложений / А.Бурлов, Г.Татарова // Социологические исследования. – 1999. – № 8. – С. 123–133.

14. *Бурлов А.* Метод неоконченных предложений в изучении образа “культурный человек” / А.Бурлов, Г.Татарова // Социология: методология, методы, математические моделирование. – 1997. – №9. – С. 5–31.

15. *Ракачев В.* Белоруссия и белорусы в представлениях россиян: опыт социально-психологического исследования / Вадим Ракачев // Общество: социология, психология, педагогика. – 2012. – №4. – С.28–34.

16. *Паніна Н.* Технологія соціологічного дослідження : курс лекцій / Паніна Н. – К., 1996. – 232 с.

17. *Климова С.* Область применения и трудности кодификации открытых вопросов / С.Климова // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 2006. – № 23. – С. 5–25.